

СЕМАНТИКА МОВНОГО ЕТИКЕТУ: НОВИЙ ПІДХІД ДО ЇЇ ВИВЧЕННЯ

Фабіан М.П.

Ужгородський національний університет

Вивчення мови як системи, що характеризується певною структурною організацією, відбувається двома шляхами: 1) від окремих мовних явищ до системи мови та 2) від системи мови до окремих мовних явищ, під якими розуміють одиничні факти і класи однорідних явищ.

Об'єктами першого напрямку виступають окремі мовні явища: аналізуючи їхні внутрішні особливості, дослідник розкриває наявні зв'язки та відношення між ними. При такому підході формалізація використовується досить обмежено для скороченої фіксації результатів, їхнього узгодження і взаємопояснення, а не як засіб отримання нових відомостей про мову, оскільки для цього потрібні знання загальних закономірностей досліджуваної системи. Цей підхід називають семантичним, оскільки вихідним в аналізі мовного явища виступає його внутрішня форма: будь-який факт мови кваліфікується за його зв'язками з відповідним фактом свідомості і є характерним для традиційного мовознавства.

Другий підхід передбачає дослідження мовних явищ за їх відношенням до інших мовних фактів. Об'єктом у цьому випадку стають відношення, які забезпечують мовній системі цілісність, комунікативну динамічність та нормативну визначеність. При цьому можна обійтися без змістової сторони: значення одних одиниць розкриваються через відношення до значень інших на основі спільності й відмінності їхньої семантики. Такий спосіб аналізу семантики слів властивий вченню Л.Єльмслева про фігури плану змісту та теорію семантичних множників. Особливістю вказаного підходу є застосування формалізації як засобу дослідження мови, характерного для структурного мовознавства. Обидва напрямки взаємодоповнюють один одного: традиційний лінгвістичний утворює базу для розгортання структурного.

Пошуки нових методів та прийомів семантичних досліджень ведуться і стосовно об'єкта вивчення семантики. З одного боку, визнається об'єктивність існування окремого слова не тільки як частини вже сформованого твору мовлення, а як закріпленого у свідомості мовців еквівалента елементів дійсності. Цей напрямок одержав назву "лексицентричної" семантики. З іншого боку, перевага надається семантиці зв'язного тексту (Хомський, Катц, Постал) і звідси назва - "текстоцентрична" семантика. Перший базується на лексикографії, для якої вихідним є наявність слів у мові. Вказаний напрямок семантичних досліджень не заперечує ролі словосполучення у визначенні семантики слова, а навпаки, часто звертається до контексту, в якому реалізуються різні лексичні значення.

Вивчення семантики ведеться ще й у напрямках розмежування об'єкта аналізу. Одні вчені за об'єкт приймають значення слова як мовного знака, розуміючи під значенням суцільний, недискретний, незалежний від контексту семантичний простір; інші розглядають слово в мовленні, вивчають семантичну фіксацію слова в процесі спілкування і експліцитно визначають його семантику через сукупність потенційних типових сполучень, де фіксується дане слово. Перший напрямок можна назвати традиційним, оскільки він являє собою аналітичне або генетичне вивчення значення слова, при якому увага звертається головним чином на діахронічні зміни семантики. Другий напрямок виник пізніше і отримав назву "операційного" (С.Ульман) або "функціонального" (В.Звегинцев), метою якого є синхронічне дослідження функціонування семантики лексичної одиниці.

На думку окремих дослідників, розрізняються три основні категорії семантики: перша пов'язана з діахронічним вивченням змін у значеннях слів (семасіологія); друга стосується символічної логіки (філософський підхід), що аналізує закони функціонування мови; третя розглядає відношення між мовою, мисленням і поведінкою (науковий підхід) (Postman, Weingartner).

Семантика як наука вже із самого початку свого виникнення знаходилася у центрі уваги вчених, проте й досі характеризується недостатньою розробленістю своїх проблем у зв'язку з появою відносно нових галузей лінгвістики та завдяки посиленому інтересу мовознавців до вивчення когнітивного аспекту людської мови, порівняльного дослідження різноструктурних мовних систем тощо.

Лексикографічна практика націлювала дослідників на вивчення лексичного значення слова не як ізольованого, а органічного елемента системи мови. Вивчення текстів як результатів мовленнєвої діяльності людей використовуються лексикографами для визначення лексичних значень слів як фактів мови. При цьому слово в тлумачному словнику поєднує в собі форму вираження і зміст. Форма слова - багатогранне явище, завдяки якому лексичне значення проявляється у всій своїй повноті.

Співвідношення форми і змісту в сучасному мовознавстві найкраще представлене словниками: чим повніший словник, тим детальніше описується це співвідношення. У статті відзначаємо, що тлумачний словник дозволяє здійснити аналіз мовних одиниць лінгвістичними засобами. При такому підході тлумачні словники являють собою найповніші банки інформації стосовно мовних одиниць. Ось чому в процесі вивчення системних відношень слів, їхнього місця та ролі саме тлумачний словник і виступає основним джерелом фактичного матеріалу, а тлумачення слова в словнику служить базою для опису його значення в "термінах семантичних складників" (Скороходько).

Запропонований підхід до вивчення лексичної семантики полягає в наступних послідовних кроках: для вибору матеріалу дослідження системно-структурних особливостей лексичної семантики вводиться формальний, суто мовний критерій - віднесеність слів, які аналізуються, до однієї частини мови, що дає змогу визначити й описати їхню семантику за допомогою:

- 1) матричного аналізу семної структури слова при побудові таблиць на першому етапі класифікації матеріалу;
- 2) схеми лексико-семантичного поля на основі побудованих таблиць;
- 3) аналізу таблиць й полів на основі їхнього типологічного зіставлення за математичним принципом перетину множин;
- 4) опису співвідношення слів у полях, типів їхніх зв'язків та особливостей.

Матричний метод представлення семантичних відношень між словами мови розглядаємо як метамову для опису досліджуваних об'єктів аналізу, а матрицю у вигляді таблиці - як модель системи семантичних зв'язків, з одного боку, та семантичної структури лексики з іншого. Вказана модель фіксує семантичні зв'язки між етикетними словами у вигляді стовпчиків та рядків однакової довжини, де плюсом позначаються співвідношення слів та їхніх значень.

Структурування лексики мови передбачає виділення її складу й внутрішньої організації, внаслідок чого відбувається поділ лексики на лексико-семантичні поля, мікрополя, лексико-семантичні угруповання та встановлюються певні синтагматичні й парадигматичні зв'язки між ними.

Процедура збору фактичного матеріалу і виділення семного складу лексичних значень слів полягає в таких послідовних етапах:

- а) з тлумачного словника виписуються слова, у формулах тлумачення яких містяться експліцитні та імпліцитні вказівки на досліджуване явище, в результаті чого укладається картотека мовного матеріалу;
- б) за одержаною в такий спосіб картотекою аналізується кількісний та якісний склад слів, а також їхня семантика;
- в) на основі аналізу словникових дефініцій моделюється матриця, по горизонталі якої розміщується семний склад значень слів, а по вертикалі - їхній лексичний склад; наявність у лексичних значеннях спільної семі позначається знаком (♦);
- г) списки слів та сем у матриці групуються по спадній залежно від кількісного вираження сем;
- д) по матриці контролюється схема лексико-семантичного поля (ЛСП) у вигляді графа, за допомогою якого від аналізу семної і лексичної структури як автономних мікросистем переходимо до вивчення співвідношень слів. При цьому ЛСП виступає як система, а слова в ній - як її складники;
- е) ЛСП вивчається як самостійне системно-структурне об'єднання слів, що характеризується тісними взаємовідношеннями з іншими полями досліджуваних мов.

При побудові типології основною одиницею співвідношення виступає слово, а структура ЛСП визначає межу його аналізу.

Указана методика дослідження лексичної семантики поєднується з описовим, зіставним та типологічним методами, компонентним аналізом, польовим підходом, процедурою ступінчастої ідентифікації, статистичними підрахунками, математичною теорією множин, графів і моделювання. Різноманітність методів дослідження обумовлюється складністю та

багатоаспектністю фрагментів лексико-семантичної системи, що вимагає спеціальної методики їхнього комбінованого представлення. У результаті картина польової структури лексики значно ускладнюється, розкриваються внутрішні механізми й динаміка змістових взаємодій слів під впливом екстралінгвальних чинників, даючи змогу сформулювати властивості й відношення, притаманні мові взагалі та визначити семантичні закономірності формування етикетної лексики в досліджуваній мовній системі.

Етикетна лексика функціонує та розвивається у тісному взаємозв'язку із суспільством. Виникнувши як історична необхідність, вона покликана відповідати тим вимогам, які ставить суспільство. Водночас норми етикету відображають стан культурного розвитку суспільства, а їхнє дотримання активно сприяє його прогресу. Саме в цьому полягає діалектична єдність та зв'язок між етикетом і суспільством.

Індивідуально-суспільний характер етикету виступає необхідною передумовою його функціонування, оскільки передбачає постійний і неперервний мовний та духовний зв'язок між індивідуумами в певному суспільстві. Соціолінгвістичний характер етикету по-особливому розкриває шляхи взаємодії мови і суспільства, показуючи при цьому зміну структури мови відповідно до її різноманітних суспільних функцій.

Етикет у сучасній англійській мові постає в соціолінгвістичному плані, тому для його дослідження виходимо з власне лінгвістичних засад: соціолінгвістика користується досягненнями лінгвістичної теорії і в певному розумінні її успіх залежить від результату власне лінгвістики.

Мова та трудова діяльність людей характеризуються взаємозалежністю. В етикетному полі сучасної англійської мови встановлюється тісний зв'язок між особливостями суспільства і мови, хоч при окремому їхньому розгляді вони виявляють свої специфічні закони.

У розвитку конкретної мови соціальна природа лексичних одиниць на позначення етикету проявляється у багатьох різновидах. Це вимагає розмежування зовнішніх факторів прямого, безпосереднього впливу етикетної лексики на словниковий склад мови і внутрішніх факторів, пов'язаних з механізмом формування лексичної системи в цілому. Співвідношення цих факторів кваліфікуємо як відношення необхідності та можливості.

Зовнішні фактори викликають необхідність змін, а внутрішні представляють ті можливості, якими володіє етикетна лексика в складі системи мови. Серед зовнішніх факторів суттєву роль відіграють стан і розвиток суспільства, зміст суспільної свідомості, рівень суспільних потреб і т.п. Зміст суспільної свідомості визначається змінами соціальної дійсності: складом носіїв мови, рівнем їхньої культури, освіти, соціальною структурою суспільства в цілому. Під соціальними потребами розуміємо ті вимоги, які ставляться суспільством до мови, - стійкість, різноманітність, нормативність та уніфікація, виразність і стандартність, економія засобів вираження думки.

До внутрішніх факторів, які визначають розвиток етикетної лексики в складі мовної системи, відносимо органічний зв'язок мови і мислення, а також сам механізм мови, зокрема її морфологічну систему та систему словотвору.

Отже, зовнішні соціальні фактори сприяють збагаченню лексичного складу вираження семантики етикету, а внутрішні, системні, оформляють матеріальну реалізацію цього збагачення.

Під впливом дії різних факторів і як їх наслідок етикетна лексика англійської мови характеризується відмінними від інших мов постійними й перемінними ознаками.

Перемінні ознаки залежать в основному від специфіки конкретного історичного етапу розвитку етносу та його мови. Сюди відносяться: *а)* наявність писемних та усних форм вираження, *б)* певна стабільність мовної структури залежно від епохи, що визначає можливість спадковості й орієнтації на норми мови, їхню обов'язковість для усіх членів колективу, де функціонує мова, *в)* всезагальність та універсальність, що характеризуються наявністю відповідного набору сфер функціонування, *г)* існування певним чином розвиненої системи функціональних стилів, *ґ)* тенденція до експансії та поширення за рахунок інших форм існування мови, особливо діалектів, *д)* демократизація мови, а також її домінуюче становище серед інших екзистенціальних форм як в усному, так і писемному спілкуванні. Під постійними ознаками системно-структурної організації етикетної лексики розуміємо ознаки, які відображають її первинну сутність.

Кількісний ріст лексичних одиниць на позначення етикету в словнику англійської мови відбувається на фоні якісних зрушень у всій лексиці. Це проявляється у збільшенні здатності слів до точнішої передачі думок та почуттів людей, які живуть у даному суспільстві. Отже, дослідження етикетної лексики ставиться у пряму залежність від вивчення внутрішнього світу людини, який охоплює сферу уяви, оцінки та емоцій, до якої входять прояв почуттів, бажання, намірів співрозмовників, а також різноманітні засоби як вербальної, так і невербальної комунікації.

Говорячи про розвиток етикетної лексики - важливого показника розвиненості суспільства, у першу чергу маємо на увазі активний словник, який відповідає сучасному рівню суспільного життя. Всебічний аналіз лексичних одиниць цього активного словника дає змогу глибше пізнати особливості прояву етикету, розглядати його як важливу частину системи людської поведінки, що керується традицією та культурою сучасної англійської мови і має певну структуру.

Переважає більшість слів сучасної англійської етикетної лексики відзначається багатозначністю. При дослідженні етикетної лексики враховуємо, що в словниковому складі англійської мови відбувається постійний рух лексичних одиниць: периферійна лексика може поступово переміщуватися у центр лексичного фонду, а часто вживані слова поступово втрачають окремі свої значення або ж виходять з ужитку. Навпаки, деякі елементи пасивної лексики під

впливом різноманітних факторів можуть переходити до складу активної лексики. Семантична структура багатозначного етикетного слова в сучасній англійській мові визначається як деяка впорядкована множина взаємопов'язаних та протиставлених одне одному значень, що можуть бути виражені одне через одне. До його семантичної характеристики включаємо такі відношення та зв'язки між елементами в системі, які відзначаються регулярністю відповідників між семантичними компонентами різних слів у мові (синонімія, антонімія тощо); взаємозалежністю між компонентами значень різних слів у тексті та мовленні (контекстуальні синоніми, тропи і т.п.); повторенням одного семантичного компонента різних значень слова в мові та мовленні (полісемія, денотація, конотація) та організацією семного зв'язку в структурі окремо взятого значення.

При такому підході семантична структура етикетного слова представляє собою комплекс взаємопов'язаних окремих значень у багатозначному слові і одне значення у моносемічному слові.

Семантичній структурі етикетної лексики, як і іншим багатозначним словам взагалі, в сучасній лінгвістиці приділяється значна увага: розробляються різноманітні методики її вивчення, що пов'язують семантичну структуру з морфологічною будовою слова, його синтаксичним вживанням, або виходять із семантичного аналізу всієї лексико-семантичної групи, до якої належить певне слово. Одні семасіологи дотримуються аналітичного методу, виводячи семантичні компоненти на основі порівняння лексичних одиниць, інші використовують метод, що полягає в апріорному встановленні семантичних категорій (параметрів) та їх підрозділів, сполучення яких і визначає семантичну структуру даного слова. В одних випадках зіставлення лексем обмежується рамками однієї мови, а в інших - порівнюються лексеми двох і більше мов.

Використання тлумачних словників дає можливість визначити семантичну структуру слова як елемента лексичної системи в мові, а не мовленні, не в конкретній реалізації. Дослідження показує, що багатозначні слова в етикетній лексиці мають чітку ієрархічну систему, а ступінь незалежності слова в ієрархії і сфера загальнозживаності значень залежать від характеру зв'язків слова з означуваними предметами, ролі і місця, які займають неоднорідні семантичні елементи мовної одиниці в системі лексики.

У сучасній лінгвістиці щодо структурної організації змісту багатозначного слова існують три основні точки зору:

1. у структурній організації семантики багатозначного слова існує ієрархія; окремі значення таких слів нерівноправні;
2. значення багатозначного слова рівноправні і не знають поділу на основні - неосновні, прямі - переносні і т.д;
3. в одних випадках значення багатозначного слова рівноправні, а в інших - нерівноправні (Левицкий).

Існують і два основні напрямки, які розрізняються за способом виділення елементарного конститутивного складника семантичної структури слова. До першого відноситься таке розуміння семантичної структури, де основною

одиноцею виступає лексико-семантичний варіант (ЛСВ), що співвідноситься з окремим значенням багатозначного слова. Другий напрямок переплітається з методикою компонентного аналізу лексичних значень, яка полягає в розчленуванні змістової сторони мовної одиниці на компоненти, з яких вона складається, і представленні значення у вигляді наборів елементарного змісту (сем). Утворюючи значення слова або окремого ЛСВ слова, семи набувають вигляду ієрархічно впорядкованої структури, а отже, можна говорити про семантичну структуру, одиницею побудови якої виступає сема.

У процесі дослідження етикетної лексики семантична структура розглядається як по відношенню до слова (сукупності ЛСВ), так і окремого ЛСВ і, відповідно, стосовно однозначного слова. Для цього пропонуємо розмежування термінів "семантична структура слова", під яким розуміємо впорядковану множину у вигляді ЛСВ та "семна структура слова", що означає представлення змістової сторони на рівні мінімальних компонентів значення. При такому підході семантичною структурою характеризуються тільки багатозначні слова, а семною - крім багатозначних, також однозначні лексеми і окремі ЛСВ багатозначних слів.

Summary

The present article touches upon one of the most relevant problems of modern linguistics- new approach to lexical semantics study. On the material of etiquette lexis in modern English, the attempt has been made to uncover lexico-semantic peculiarities of the words, their structure and inner mechanisms of their functioning. Much attention is paid to the methodology of the etiquette lexis study, combining formalized methods of language research with pure linguistic ones.

УДК 811.111' 373.46+ 81 – 115

СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА ТЕРМІНА: РОЛЬ ІНВАРІАНТНОГО КОМПОНЕНТА ТА ЙОГО ПОТЕНЦІАЛ

Алієва Ольга

Львівський національний університет імені Івана Франка

Термінологія є складовою частиною лексики літературної мови та створює її окрему сферу, яка в значній мірі потребує для свого вивчення певних особливостей лінгвістичного аналізу. Існування взаємозв'язків між різними рівнями мови створює складну систему, та унеможлиблює вивчення будь-якого